

RADOSŁAW PAWLIK¹
Archiwum Państwowe w Szczecinie
ORCID: 0000-0003-2715-2648

*Księgozbiór kościoła parafialnego w Trzemeszcu
w świetle akt wizytacji generalnej z 1594 roku*

Księgozbiory parafialne były ważną pomocą w pracy duszpasterskiej i niewątpliwie świadczyły o kulturze intelektualnej duchowieństwa². Tematyka bibliotek kościelnych z obszaru Księstwa Pomorskiego w okresie średniowiecza³ i nowożytnym nie została dostatecznie opracowana naukowo. W pewnym stopniu lukę tę zapełniają, dodajemy wycinkowe, opracowania dotyczące bibliotek klasztornych⁴, kapi-

¹ Dr Radosław Pawlik – kustosz w Archiwum Państwowym w Szczecinie. Zainteresowania badawcze: dzieje Kościoła na Pomorzu na przełomie średniowiecza i nowożytności.

² A. Biernacka, M. Dubiński, *Zarys historii bibliotek parafialnych w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 73: 2000, s. 9–11.

³ Martin Wehrmann jest autorem kilku opracowań o rozwoju bibliotek pomorskich w średniowieczu zob. M. Wehrmann, *Zur Geschichte der mittelalterlichen Bibliotheken in Pommern*, „Monatsblätter” 1892, Nr 6, s. 71–72, *Einiges aus mittelalterlichen Bibliotheken Pommerns*, w: D. Dr. Johannes Luthers Leben und Werk. Festschrift zum 70. Geburtstag, Greifswald 1931, s. 25–30; tenże, *Einiges an mittelalterlichen Bibliotheken Pommerns*, „Greifswalder Zeitung”, 1. Beiblatt, 12 X 1931 r., nr 239, s. 7. Na uwagę zasługuje także opracowanie Ryszarda Marciniaka pt. *Książki Gotfryda z Goleniowa, czyli przyczynek do znajomości prawa na Pomorzu Zachodnim w początkach XIV wieku*, w: *Societas et homines. Czasy Piastów i Jagiellonów. Księga pamiątkowa ku czci profesora Antoniego Gąsiorowskiego*, Poznań 1997.

⁴ Obszerne opracowanie na temat struktury tematycznej księgozbioru klasztoru augustianów w Jasienicy przygotowała K. Podlaszewska, *Biblioteka klasztoru kanoników regularnych w Jasienicy koło Szczecina na przełomie XV/XVI wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, 1996, z. 1, s. 45–70. Na ten temat także D. Alvermann, *Pommern als Bildungslandschaft vor der Reformation – Elemente, Strukturen, Funktionen*, „Przegląd Zachodniopomorski” 33, 2018, z. 4, s. 161–180. Zawartość i rozwój biblioteki dominikanów w Pasewalku zrekonstruował W. Gaude, *Die Bibliothek des Dominikanerklosters St. Peter und Paul in Pasewalk*, „Greifswald-Stralsunder Jahrbuch” 4: 1964, s. 205–216; G. Adler, J. Ansorge, *Bucherverschlüsse und Buchbeschlüge vom Marienkirchhof in Pasewalk - Zeugen der ehemaligen Bibliothek des Pasewalker Dominikanerklosters*, „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch” 54: 2006, Schwerin 2007, s. 151–176. Na temat księgozbioru cy-

tulnych⁵ i miejskich⁶. Dużą wartość mają katalogi głównych bibliotek naukowych Pomorza⁷. Jeszcze mniejszą wiedzę posiadamy na temat

stersów z Eldeny zob. Th. Pyl, *Geschichte des Cisterzienserklosters Eldena im Zusammenhange mit der Stadt und Universität Greifswald*, Bd. 1–2 mit Nachtrag, Greifswald 1880–1883. Bardzo dobrze zostały opracowane dzieje księgozbioru kartuzów w Darłowie: E. Potkowski, *Kultura piśmienna kartuzów szczecińskich*, w: *Kartuzi: teksty, książki, biblioteki*, red. S. Lorenz, E. Potkowski, t. 1, Warszawa 1999, s. 53–90; tenże, *Die Schriftkultur der Stettiner Kartäuser*, w: *Bücher, Bibliotheken und Schriftkultur der Kartäuser. Festgabe zum 65. Geburtstag von Edward Potkowski*, hrsg. von O. Auge, R. Zagolla, S. Lorenz, Stuttgart 2002, s. 165–193; tenże, *Liber beneficiorum kartuzji darłowskiej: książka i kultura piśmienna Pomorza Zachodniego*, w: *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. H. Manikowska, A. Bartoszewicz, W. Fałkowski, Warszawa 2000, s. 713–720; tenże, *Buchgeschichte und Schriftlichkeit der Kartause Rügenwalde im Lichte des „Liber Beneficiorum Domus Coronae Mariae“*, w: *Bücher, Bibliotheken und Schriftkultur der Kartäuser. Festgabe zum 65. Geburtstag von Edward Potkowski*, hrsg. von O. Auge, R. Zagolla, S. Lorenz, Stuttgart 2002, s. 233–241. Wiele informacji o księgozbiorach klasztorów i kolegium kanoników świeckich zaprezentował Hermann Hoogeweg w monumentalnym dziele *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, Bd. 1–2, Stettin 1924–1925.

- ⁵ **Bibliotece kapituły katedralnej w Kamieniu Pomorskim poświęcono następujące opracowania:** H. Lemcke, *Die Handschriften und alte Drucke der Bibliothek des Marienstifts-Gymnasium, 1. Abt. Die Handschriften der ehemaligen Camminer Bibliothek*, „Königliches Marienstifts-Gymnasium zu Stettin. Michaelis-Programm 1879 (Programm Nr 114)”, s. 1–44; G. Wejman, *Zasób biblioteki katedralnej w Kamieniu Pomorskim*, „Prezbiterium” 27 (1999), nr 7-8, s. 230–235; tenże, *Historia archiwum i biblioteki katedralnej w Kamieniu Pomorskim*, w: *Biblioteki i archiwa kościelne na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej: zarys problematyki*, red. G. Wejman, Szczecin 2005, s. 13–53; A. Borysowska, *Kodeksy rękopiśmienne dawnej biblioteki kapitulnej w Kamieniu Pomorskim: zarys dziejów kolekcji*, „*Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy*” 38: 2014, s. 38–52.
- ⁶ J. Geiß, *Die Kirchenbibliothek zu St. Marien*, w: *Stadt Barth 1255–2005*, hrsg. von J. Scheffelke, G. Garber, Schwerin 2005, s. 413–416; M. Wehrmann, *Geschichte der Bibliothek des Marienstifts-Gymnasiums in Stettin*, „*Baltische Studien*” 44: 1894, s. 195–226; F. Juntke, *Die Wolgaster Kirchenbibliothek*, „*Zentralblatt für Bibliothekswesen*” 46: 1929, s. 480–496; R. Kuhnke, *Bericht über die auf der Bibliothek des Königlichen und Gröning'schen Gymnasiums zu Stargard in Pommern vorhandenen und in den Katalog derselben bis zum 30. Januar 1877 eingetragenen Handschriften und alten Drucke*, „*Programm des Königlichen und Gröning'schen Gymnasiums zu Stargard in Pommern (Nr. 107)*”, Stargard 1877; P. Venzke, *Verzeichnis der in der Gymnasialbibliothek zu Stargard i. Pom. befindlichen Inkunabeln und Frühdrucke (bis 1525)*, „*Programm des Königlichen und Gröning'schen Gymnasiums zu Stargard in Pommern*”, Stargard 1910, s. 1–51.
- ⁷ **Katalogi rękopisów, starodruków i inkunabułów przechowywanych w najważniejszych bibliotekach naukowych Greifswaldu:** Th. Pyl, *Die Handschriften und Urkunden in der Bibliothek der Nicolai-Kirche zu Greifswald*, „*Baltische Studien*” 20: 1864/65, s. 148–195; tenże, *Die Handschriften und Urkunden in der Bibliothek der Nicolai-Kirche zu Greifswald*, „*Baltische Studien*” 21: 1866 s. 1–148; tenże, *Die*

księgozbiorów parafii wiejskich w okresie średniowiecza i nowożytności. Przeanalizowana została przez Zygmunta Szultkę struktura treściowa księgozbiorów 32 kościołów parafialnych i filialnych synodu słupskiego, głównie w oparciu o akta z książęcej wizytacji generalnej z 1590 r.⁸. Za bardzo wartościowe należy uznać także ustalenia Hellmutha Heydena, który jako wydawca protokołów z wizytacji kościelnych z lat 1535–1555 wyartykułował kilka ważnych spostrzeżeń na temat wyposażenia bibliotek parafialnych na Pomorzu w drugiej połowie XVI w.⁹. Bardzo wartościowe są studia Macieja Ptaszyńskiego na temat różnych aspektów przeobrażeń strukturalnych pomorskich parafii po reformacji, a także kultury umysłowej pastorów pomorskich na przełomie XVI i XVII stulecia, w których bardzo istotne miejsce zajmują ustalenia na temat księgozbiorów parafialnych¹⁰. Ostatnio

Rubenow-Bibliothek. Die Handschriften und Urkunden der Juristen- und Artisten-Bibliothek zu Greifswald, Greifswald 1865; R. Lühder, *Die Handschriften der Bibliothek des geistlichen Ministeriums zu Greifswald in Fortsetzung von Dr. Th. Pyls Rubenow-Bibliothek 1865*, „Pommersche Jahrbücher” 7: 1906, s. 265–338; M. Perlbach, *Zu dem Handschriftenverzeichnis der Bibliothek des geistlichen Ministeriums zu Greifswald von R. Lühder im 7. Bande der Pommerschen Jahrbücher*, „Pommersche Jahrbücher” 9: 1908, s. 181–195; *Mittelalterliche Handschriften in Greifswalder Bibliotheken. Verzeichnis der Bestände der Bibliotheken des Geistlichen Ministeriums (Dombibliothek St. Nikolai), der Universitätsbibliothek und des Universitätsarchivs*, beschrieben von J. Geiß, Wiesbaden 2009; *Inkunabeln in Greifswalder Bibliotheken. Verzeichnis der Bestände der Universitätsbibliothek Greifswald, der Bibliothek des Geistlichen Ministeriums und des Landesarchivs Greifswald*, bearb. von Th. Wilhelmi unter Mitarbeit von K. von Rabenau und E. Dubowik-Belka, Wiesbaden 1997; *Katalog inkunabułów Książnicy Pomorskiej w Szczecinie*, oprac. A. Michalska, A. Łojko, Szczecin 2016. *Katalog inkunabułów stargardzkich* zob. M. Spandowski, *Inkunabuły dawnych bibliotek w Stargardzie*, „Stargardia” 2015, s. 41–90. Ponadto ostatnio został opracowany i ogłoszony katalog starodruków stargardzkich bibliotek: M. Spandowski, A. Michalska, *Bibliotheca Rediviva. XVI–wieczne druki z dawnych bibliotek Stargardu*, Szczecin 2021.

⁸ Z. Szultka, *Studia nad piśmiennictwem „starokaszubskim”, w szczególności Michała Brüggemanna alias Pontanusa albo Mostnika*, cz. 1 „Slavia Occidentalis”, 45: 1988, s. 61–89, cz. 2, 46/47: 1990, s. 207–246.

⁹ *Protokolle der pommerschen Kirchenvisitationen*, H. 1: 1535–1549, H. 2: 1540–1555, H. 3: *Anlagen und Register*, bearb. v. H. Heyden, Köln-Graz 1961–1964; H. Heyden, *Inventarien der Gotteshäuser in Pommern im 16. und 17. Jahrhundert*, w: *Neue Aufsätze zur Kirchengeschichte Pommerns*, Köln-Graz 1965, s. 54–56.

¹⁰ M. Ptaszyński, *Narodziny zawodu. Duchowni luterańscy i proces budowania konfesji w Księstwach Pomorskich XVI/XVII w.*, Warszawa 2011; tenże, *Pietas i sapientia? Wykształcenie pastorów w księstwach zachodniopomorskich w latach 1560–1618*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 49: 2005, s. 35–61; tenże, *Protestancka parafia jako miejsce pisma: Rzesza i Rzeczpospolita na przełomie XVI i XVII w.*, w: *Loca scribendi. Miejsca i środowiska tworzące kulturę pisma w dawnej Rzeczypospolitej XV–XVIII stulecia*, pod red. A. Adamskiej, A. Bartoszewicz i M. Ptaszyńskiego, Warszawa 2017, s. 183–198; tenże, *The Reformation, the Book, and the Clergy. The Place of Holy Scripture*

strukturę tematyczną księgozbiorów w poszczególnych wiejskich kościołach synodu kamińskiego omówił Radosław Pawlik¹¹.

Celem studiów nad księgozbiorem parafii w Trzęsaczu w świetle wizytacji z 1594 r. jest poszerzenie wiedzy na temat kultury książki w Księstwie Pomorskim w okresie nowożytnym.

Przyjmuje się, że początki parafii trzęsackiej sięgają przełomu XIII i XIV stulecia. W XIV w. obejmowała ona Trzęsacz, Rewal, Niechorze (Horst), Śliwin (Schleffin), Ninikowo (Ninikow), Pustkowo (Pustchow), Pobierowo (Poberow), Białobudź (Baldebuss) i Łukęcin (Lüchentin)¹². W 1331 r. utraciła Gostyń (Gross Justin) i Łędzin (Lensin) na rzecz parafii w Konarzewie¹³. Śliwin, Łukęcin i Niechorze stanowiły własność kapitułną¹⁴. Kapituła katedralna w Kamieniu Pomorskim posiadała prawo patronatu nad kościołem parafialnym w Trzęsaczu. W wyniku czego w okresie przedreformacyjnym do pracy duszpasterskiej w tej wiejskiej parafii kierowani byli przez nią przede wszystkim przedstawiciele niższego duchowieństwa katedralnego.

Uprawnienia patronackie kapituła zachowała po proklamacji przez książąt reformacji w Księstwie Pomorskim w 1534/1535 r. Jest to szczególnie istotne, ponieważ dotychczasowe badania wykazały, iż od przełomu lat trzydziestych i czterdziestych XVI w. nadawała ton procesowi przeobrażeń kościelnych i wyznaniowych przede wszystkim w dystrykcie kościelnym, utworzonym w granicach przedreformacyjnej prepozytury (archidiaconatu) kamińskiej (*prepositura maior*)¹⁵.

in the Churches of the Duchy of Pomerania and Clerical Identity in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, w: *Print Culture at the Crossroads. The Book and Central Europe*, pod red. E. Dilleburg, H. Louthan, D. B. Thomas, Leiden-Bostone, s. 307–323; tenże, „*Prediger seyn mit jhrem Ampte etwas der Welt küttzel*”. *Soziale Herkunft, Bildung und theologisches Selbstverständnis der evangelischen Geistlichkeit in den Herzogtümer Pommern*, w: *Intellektuelle in der Früheren Neuzeit*, hrsg. v. L. Schorn-Schütte, Berlin 2010, s. 69–104.

¹¹ R. Pawlik, *Przeobrażenia kościelne i wyznaniowe w parafii w Jarszewie oraz jej proboszczowie w XVI wieku*, „*Szczecińskie Studia Archiwalno-Historyczne*” 4: 2020, s. 21–23.

¹² K. Podlaszewska, *Ziemia Śliwińska. Z problematyki ustrojowo-gospodarczej Pomorza Zachodniego*, „*Przegląd Zachodni*” 8, 1952, z. 3–4, s. 690, 693.

¹³ Biskup kamiński Fryderyk 29 IX 1331 r. biorąc pod uwagę trudny dostęp mieszkańców do kościoła, pozwolił im korzystać z kościoła w Konarzewie. Niemniej zdecydował, że opłaty parafialne ludność wsi Łędzin będzie wносить do obu parafii zob. R. Marciniak, *Dobra kapituły kamińskiej do połowy XV wieku. Studium z dziejów społecznych gospodarstwa feudalnego*, Szczecin 1970, s. 105–106; M. Wehrmann, *Geschichte von Land und Stadt Greifenberg*, Greifenberg 1927, s. 78.

¹⁴ R. Marciniak, *Dobra kapituły*, s. 105–106.

¹⁵ R. Pawlik, *Kapituła katedralna w Kamieniu Pomorskim na przełomie epok (1498–1549)*, Warszawa-Szczecin 2019, s. 241–243, tenże, *Pierwsi protestanci proboszczowie kościoła św. Mikołaja poza murami Kamienia Pomorskiego do końca XVI wieku*, „*Szcze-*

Na jej obszarze po wprowadzeniu reformacji wydzielono trzynaście mniejszych dystryktów kościelnych, tj. synodów¹⁶. Proces jej podziału administracyjnego na okręgi synodalne, podobnie jak w przypadku pozostałych części Księstwa Pomorskiego, rozpoczął się przy okazji wizytacji kościelnych w latach czterdziestych XVI w.¹⁷. U schyłku tego stulecia na terenie Księstwa Szczecińskiego uformowały się 22 okręgi synodalne (prepozytury)¹⁸. Na czele każdego z nich stał prepozyt, który był jednocześnie pierwszym pastorem (*Pastor primarius*) w głównym kościele najważniejszego ośrodka miejskiego w danym dystrykcie kościelnym. Kontrolował nauczanie, dyscyplinę kościelną, poprawne wykonywanie ceremonii i realizację postanowień porządku kościelnego w mieście i w okręgu. Podlegał superintendentowi generalnemu, w jego imieniu wykonywał władzę dyscyplinarną wobec duchowieństwa. W synodzie kamieńskim funkcję prepozyta sprawował pierwszy pastor w katedrze, nazywany także zamiennie kaznodzieją (*Prediger*). Funkcja ta, po raz pierwszy została odnotowana w źródłach na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XVI stulecia¹⁹. Niewykluczone, że to właśnie z racji pełnienia funkcji prepozyta synodu, pastor katedralny Michael Dalenbrock został zaproszony do udziału w pracach synodu generalnego w Szczecinie w 1545 r.²⁰. W matrykule z wizytacji generalnej synodu kamieńskiego w 1594 r.,

cińskie *Studia Archiwalno-Historyczne*", 4: 2020, s. 11–28; tenże, *Przeobrażenia kościelne*, s. 13–29.

¹⁶ Prepozytura kamieńska obejmowała swym zasięgiem obszar ciągnący się od Bałtyku na północy, w kierunku rzeki Iny na południu. Na zachodzie jej granicę wyznaczała rzeka Świna, a na wschodzie graniczyła z prepozyturą kołobrzeską. Prepozyt wykonywał władzę archidiakona w ziemi kamieńskiej, wolińskiej, gryfickiej, trzebiatowskiej, goleniowskiej, nowogardzkiej, maszewskiej, golczewskiej, dobrzańskiej, płockiej, łobeskiej, świdwińskiej i drawskiej (*Statuta capituli et episcopatus Caminensis*, hrsg. v. R. Klempin, w: *Diplomatische Beiträge zur Geschichte Pommerns aus der Zeit Bogislafs X.*, bearb. v. R. Klempin, Berlin 1859, s. 364; H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, Bd. 1: *Von den Anfängen des Christentums bis zur Reformation*, Köln-Braunsfeld 1957, s. 93; tenże, *Pommersche Geistliche vom Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Köln-Graz 1965, s. 1–70, 101–172).

¹⁷ H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, Bd. 2: *Von der Annahme der Reformation bis zur Gegenwart*, Köln-Braunsfeld 1957, s. 33–35.

¹⁸ J. H. Balthasar, *Erste Sammlung Einiger zur Pommerischen Kirchen-Historie gehörigen Schriften. Welche zur Erläuterung und Vermehrung der gedruckten Pommerische Chronicken*, Bd. 2, Greifswald 1725, s. 599–624; H. Heyden, *Kirchengeschichte*, Bd. 2, s. 33–35.

¹⁹ R. Pawlik, *Kapitula*, s. 118.

²⁰ J. H. Balthasar, *Erste Sammlung Einiger zur Pommerischen Kirchen-Historie gehörigen Schriften. Welche zur Erläuterung und Vermehrung der gedruckten Pommerische Chronicken*, Bd. 1, Greifswald 1723, s. 30–31.

wskazano, iż proboszcz katedralny Johannes Edling pełnił równolegle urząd prepozyta synodu kamieńskiego (*prepositus caminensis*)²¹.

W latach dziewięćdziesiątych XVI stulecia w skład synodu kamieńskiego należało 9 wiejskich kościołów parafialnych i 6 filialnych: 1. kościół św. Mikołaja poza murami Kamienia Pomorskiego, 2. kościół w Jarszewie (Jassow)²², 3. kościół w Szumiącej (Weichmühl) z filią w Benicach (Benz), 4. kościół w Kozielicach, 5. kościół św. Katarzyny w Niemicy (Nemitz), z filią w Śniatowie (Schnatow), 6. kościół w Cerkwicy (Zirkwitz) z dwiema filiami: kaplicami w Ciecmierzu (Zitzmar) i w Świerznie (Schwirsen), 7. kościół pw. św. Jakuba we Wrzosowie (Fritzow) z filią w Dziwnowie (Gross Dievenow), 8. kościół w Trzebieszewie (Tribsov), 9. kościół w Trzęsaczu (Hoff) z wybudowaną ok. 1547 r. kaplicą w Pobierowie (Poberow). Kapituła sprawowała patronat nad 5 kościołami parafialnymi, tj. kościołem św. Mikołaja, w Jarszewie, w Cerkwicy, w Kozielicach, Trzęsaczu i Wrzosowie. Informacje te mają szczególne znaczenie, gdyż kolegium kanonickie od końca lat trzydziestych XVI w. posługiwało się tymi uprawnieniami, jako narzędziem służącym do wymiany kadr z katolickich na luterańskie, co znacznie ułatwiło wdrożenie w podlegających jej parafiach postanowień Pomorskiej Ordynacji Kościelnej (1535)²³. Wykazano już, że w parafiach znajdujących się pod prawem patronatu przeobrażenia kościelne i wyznaniowe zachodziły równolegle do tych mających miejsce w katedrze. Działalność duszpasterska pierwszych protestanckich pastorów, desygnowanych przez kapitułę już od przełomu lat trzydziestych i czterdziestych XVI stu-

²¹ AP Szczecin, Kapituła katedralna w Kamieniu Pomorskim (dalej: KKK), sygn. 696, s. 2.

²² W matrykule z wizytacji kościoła i parafii w Jarszewie w 1594 r. podano, że niegdyś miał filię w Górkach (Görcke). Zob. AP Szczecin, Archiwum Książąt Szczecińskich (dalej: AKS), sygn. I/6059, s. 368. W świetle akt z wizytacji generalnej z 1572 r. Wieś Górki należała do synodu kamieńskiego, w późniejszym okresie została włączona do synodu wolińskiego (AP Szczecin, AKS, sygn. I/3996, s. 164, sygn. I/6035, s. 1044; H. Heyden, *Die Bedeutung der kirchlichen Matrikeln und Visitationsurkunden aus dem 16. und dem Anfang 17. Jahrhunderts für die landesgeschichte Forschung in Pommern*, „Baltische Studien” 42: 1940, s. 190–191).

²³ Dziekan na podstawie posiadanego prawa patronatu obsadzał probostwo i zdejmował z niego duchownych. Proboszczowie na ręce dziekana i kapituły (*ad manus capituli*) składali rezygnację. Zaznaczyć należy, iż wszystkie decyzje podejmowane przez dziekana względem tej parafii musiały uzyskać zatwierdzenie kapituły. Szczególnie ważny jest również, stwierdzony na podstawie not w metryce kapitulnej, fakt, iż dziekani kierowali na probostwo w pierwszej połowie XVI w., prawdopodobnie, jak i we wcześniejszym okresie, wyłącznie osoby wywodzące się z grona niższego duchowieństwa kościoła katedralnego, tj. przede wszystkim wikariuszy, a nawet rektorów i nauczycieli szkoły katedralnej.

lecia, rozpoczęła powolny proces przemian wyznaniowych wśród wiernych tej wiejskiej parafii²⁴.

W parafii Trzęsacz w latach trzydziestych XVI stulecia dochodziło do bardzo częstych zmian personalnych²⁵. Na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XVI wieku rozpoczął się proces przemian strukturalnych i wyznaniowych w parafii. Kapituła, która w 1539/1541 r. przyjęła protestancką naukę, korzystając ze swych uprawnień patronackich, kierowała na parafię w Trzęsaczu ewangelickich duchownych. Z innych źródeł kapitulnych wynika, że na początku lat czterdziestych XVI stulecia na czele parafii stał ewangelicki proboszcz, co oznaczało, że rzymska msza została zastąpiona protestanckim nabożeństwem. Nie jest on znany z imienia. W piśmie superintendenta szczecińskiego Paula vom Rode do kapituły kamieńskiej dotyczącym uposażenia tego kościoła czynszami z Lędzina (Lensin) proboszcz został nazwany pastorem²⁶. W metryce kapitulnej kolejna wzmianka o parafii w Trzęsaczu pochodzi z 6 X 1551 r. Kolegium katedralne udzieliło tego dnia inwestytury Gregorowi Stange na stanowisko pastora²⁷.

Podstawę źródłową do badania księgozbiorów kościołów parafialnych synodu kamieńskiego stanowią akta wytworzone w trakcie przeprowadzonej w październiku 1594 r. książęcej wizytacji generalnej. Głównym celem książęcych wizytacji kościelnych, przeprowadzanych od 1535 r., było przede wszystkim uregulowanie kościelnych spraw majątkowych i finansowych. Trzeba także podkreślić, iż towarzyszyły im zwłaszcza w pierwszych latach rozliczne problemy, wskutek których ich zasięg był ograniczony terytorialnie, a ponadto w pierwszej kolejności objęły właściwie tylko miasta. Do połowy lat pięćdziesiątych XVI w. wizytacje kościołów wiejskich przeprowadzano incydentalnie. Musiały upłynąć dekady, aby książęta i władze nowego luterańskiego Kościoła zainteresowali się problemem życia kościelnego i religijnego w parafiach wiejskich. Dopiero od lat siedem-

²⁴ R. Pawlik, *Pierwsi protestanczy proboszczowie*, s. 11–28.

²⁵ Zob. załączone na końcu artykułu zestawienie proboszczów trzęsackich do końca XVII stulecia.

²⁶ AP Szczecin, Archiwum Państwowe w Szczecinie (zespół nr 78), sygn. 1666, Repertorium Omnium et singularum in trumentor, obligationum, documentarium in Archivo Capituli Camminensis in sequentes generales titulos divisum, s. 323.

²⁷ AP Szczecin, KKK, sygn. 231, s. 378. Hans Moderow błędnie podaje, a za nim także Hellmuth Heyden, że proboszczem w Trzęsaczu był już w 1521 r. (H. Moderow, *Die evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*, Stettin 1903, s. 64; H. Heyden, *Die Pfarrer Pommerns im Mittelalter*, w: *Pommersche Geistliche vom Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Köln-Wien 1965 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Pommern, V.11), s. 51.

dziesiątych XVI w. obok spraw związanych z funkcjonowaniem parafii, zaczęto dostrzegać potrzebę odpowiedniej formacji duchownych oraz umocnienia wiernych w luteranckiej tożsamości wyznaniowej. Ma to odbicie w aktach z wizytacji z tego okresu, w trakcie, których skrupulatnie sprawdzano zawartość kościelnych biblioteczek, które rysowały w pewnym zakresie obraz uczoneści pastorów. Odpowiedni dobór książek miał, co podnoszono m.in. na synodach generalnych i zamieszczano w porządkach kościelnych, wpływ na zachowanie jedności i dyscypliny w Kościele, a także umożliwiał zapewnienie przez pastorów nauczania wiernych.

Realizacja książęcego planu wizytacji dóbr ziemskich kapituły i dystryktu kamieńskiego w latach trzydziestych XVI w. nie powiodła się ze względu na zdecydowany opór ze strony kolegium, jak i biskupa kamieńskiego Erasmusa von Manteuffla (1521–1544)²⁸. Wizytacje katedry, majątku kapituły kamieńskiej, szpitali miejskich oraz kościołów parafialnych synodu przeprowadzono dopiero na początku lat siedemdziesiątych XVI stulecia. Na podstawie ogłoszonej 21 IX 1572 r. przez księcia szczecińskiego Jana Fryderyka (1569–1600) instrukcji wizytacji przyjąć należy, iż głównym polem zainteresowania wizytorów była kapituła i jej włości ziemskie, a także kontrola stosunków kościelnych w mieście Kamieniu Pomorskim, zaś sprawy kościołów wiejskich były na drugim planie²⁹. Wydaje się, iż rzeczywistym celem wizytacji była rewizja statutów kolegium kanonickiego, które nadal, przynajmniej oficjalnie, funkcjonowało według nieaktualnych wobec faktycznych potrzeb, statutów z końca XIV stulecia i poszczególnych rozporządzeń prawnych przyjętych po 1539/1541 roku. Zostały one przygotowane w 1574 r., a ogłoszone i przyjęte cztery lata później, co zakończyło proces reformy ustroju i struktury wewnętrznej kapituły jako instytucji działającej w ramach protestanckiego Kościoła Krajowego. Niestety nie zachowały się matrykuły i protokoły z wizytacji kościołów wiejskich synodu kamieńskiego w 1572 r., z tego powodu nie posiadamy jakichkolwiek informacji o księgozbiorach parafialnych z tego czasu.

Dopiero w latach dziewięćdziesiątych XVI w. przeprowadzono na szeroko zakrojoną skalę akcję wizytacyjną większej części synodów kościelnych w Księstwie Pomorskim, którą można przyjąć za okres kończący proces formowania się struktur organizacyjnych pomorskiego Kościoła Krajowego (Pommersche Landeskirche). Decyzja o ich przeprowadzeniu zapadła na Sejmie Krajowym (Landtag) w Trzebia-

²⁸ R. Pawlik, *Kapituła*, s. 231 i 233.

²⁹ AP Szczecin, AKS, sygn. I/3996, s. 95–119.

towie w 1588 r. Rozpoczęły się w 1590 r. i trwały do 1601 r.³⁰ Ich głównym celem było rozpoznanie rzeczywistych stosunków kościelnych w poszczególnych synodach. Decyzja o wizytacji dystryktu kamieńskiego została zatwierdzona przez księcia Jana Fryderyka 19 V 1594 r.³¹ W zarządzeniu książę zalecił wizytatorom zwrócić szczególną uwagę na przestrzeganie nauki i doktryny kościelnej oraz kontrolę wykonywania szkolnictwa w wiejskich parafiach³². Akta z wizytacji w 1594 r. stanowią najważniejsze źródło do poznania struktury i organizacji parafii synodu kamieńskiego u schyłku XVI stulecia. Władca ustanowił dwuosobową komisję. Zadbano tu, aby tworzona była, zgodnie z modelem przyjętym już podczas wizytacji Saksonii na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XVI w., przez przedstawicieli Kościoła, mających doświadczenie w sprawach teologicznych i duszpasterskich, a także urzędników książęcych obeznanych w administrowaniu państwem, kwestiach podatkowych i majątkowych³³. Na czele komisji stanął doktor teologii Johannes Kogeler (1535–1605), piastujący funkcję superintendenta szczecińskiego w latach 1572–1595. Faktycznym wykonawcą książęcego zarządzenia był jednak doktor teologii Jakob Faber (1537–1613), kaznodzieja na dworze książąt szczecińskich, który w 1595 r. został superintendentem Księstwa Szczecińskiego (na urzędzie był do 1613 r.). Skład komisji uzupełnił Christoph von Mildnitz z Rybokart (Ribbekardt), szczeciński radca dworski, a także równolegle kanonik kamieński. Jako, że wywodził się z ziemi gryfickiej, doskonale orientował się w kwestii stosunków społecznych, politycznych i kościelnych w synodzie kamieńskim. Ponadto, decyzją księcia i superintendenta szczecińskiego, do akcji wizytacyjnej zostało włączonych dwóch przedstawicieli kapituły kamieńskiej: kanonik Georg von Ramel i notariusz Joachim Krause³⁴.

Książęca wizytacja generalna synodu kamieńskiego rozpoczęła się 17 X 1594 r. od wizytacji katedry w Kamieniu Pomorskim. Następnego dnia, w porze popołudniowej, zwizytowano kościół miejski NMP, a także szpitale św. Ducha, św. Gertrudy i św. Jerzego. Od 19 X 1594 r. rozpoczęto wizytację kościołów wiejskich synodu. Do tego przedsięwzięcia komisja przystąpiła w okrojonym składzie, ponieważ prace kontynuowano już bez udziału superintendenta Johanne-

³⁰ M. Wehrmann, *Die pommerschen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts*, „Blätter für Kirchengeschichte Pommerns” 3: 1929, s. 26–27.

³¹ AP Szczecin, AKS, sygn. I/6059, s. 488–491.

³² Tamże, s. 484–487.

³³ J. Schilling, *Marcin Luter. Buntownik w czasach przełomu*, Poznań 2017, s. 429.

³⁴ AP Szczecin, AKS, sygn. I/6059, s. 488–491 i sygn. III/61, s. 256.

sa Kogelera. Jako pierwszy zwizytowany został stojący poza murami Kamienia Pomorskiego kościół parafialny św. Mikołaja³⁵. W kolejnych dniach października wizytatorzy pracowali w następujących parafiach i kościołach filialnych: Wrzosowie (21 X), Trzęsaczu (22 X), Cerkwicy (23 X), Szumiącej (23 X), Benicach (24 X), Trzebieszewie (25 X), Jarszewie (26 X), Niemicy i Śniatowie (27 X) i Kozielicach (28 X)³⁶. Nie zachowały się akta z wizytacji ostatniej z wymienionych parafii, a także kaplicy w Świerznie³⁷. Natomiast pozostałe kościoły (kaplice) filialne, tj. w Ciećmierzu³⁸, Dziwnowie³⁹ i Pobierowie⁴⁰, najprawdopodobniej nie zostały objęte wizytacją.

Głównym zadaniem zleconym przez księcia wizytatorom było sporządzenie opisu kościołów parafii, według formularza matrykuły (*formulae matriculae*), dołączonego do instrukcji wizytacyjnej i zarządzenia ogłoszonego 19 V 1594 r. Układ tematyczny matrykuł miał być jednolity: prawo patronatu (*jure patronatus*), status kościoła, tj. parafialny czy filia, a także czy miał filię (*status ecclesiae*), informacje personalne o pastarze, kapelanie, zakrystianach, organistach i diakonach (*Vorstehern*), paramenty liturgiczne (*suppellex sacra*), ołtarz i jego wyposażenie, rejestr majątku i dochodów kościelnych, nieruchomości i ruchomości. Inwentarz księgozbioru miał być zamieszczony w matrykule bezpośrednio pod rejestrem paramentów liturgicznych, a przed opisem spraw gospodarczych i finansowych. Instrukcja nakazywała

³⁵ R. Pawlik, *Pierwsi protestanccy proboszczowie*, s. 11–28.

³⁶ AP Szczecin, AKS, sygn. I/6059 i III/61, s. 256–265.

³⁷ Tamtejsza kaplica została odbudowana w 1565 r. przez Heinricha von Flemminga, pana na Świerznie (G. Strecker, *Irrfahrten einer pommersche Kirche und Kirchengemeinde von 1565–1904*, „Monatsblätter” 1904, nr 7, s. 103). W protokole kapituły kamieńskiej z wizytacji synodu podano, że niedzielne nabożeństwa odprawiał w niej pastor Cerkwicy, zamiennie z zakrystianem (AP Szczecin, AKS, sygn. III/61, s. 256). Dzięki ustaleniom Hellmutha Heydena wiadomo jest, że jeszcze w latach trzydziestych XX w. przechowywany był w dawnym archiwum katedralnym w Kamieniu Pomorskim odpis matrykuły z wizytacji kaplicy z 1594 r. (H. Heyden, *Die Bedeutung der kirchlichen Matrikeln*, s. 191).

³⁸ Kaplica w Ciećmierzu nie była wówczas użytkowana ze względu na stan techniczny. Została odbudowana dopiero po 1607 r. (AP Szczecin, AKS, sygn. I/6051, s. 87–90).

³⁹ Kaplica w Dziwnowie najprawdopodobniej nie była objęta wizytacją, ponieważ w matrykule kościoła głównego we Wrzosowie podano, że była ruiną (*so jetzte gar verfallen vnd verwesen ist*). Tym samym nie mogły być przechowywane tam książki (AP Szczecin, AKS, sygn. I/6059, s. 338).

⁴⁰ Niewielka kaplica w Pobierowie, wybudowana przed 1547 r. przez Ewalda von Kleista (zm. 1583), także najprawdopodobniej nie była wizytowana. (AP Szczecin, AKS, sygn. I/6059, s. 354; H. Moderow, *Die evangelischen Geistlichen*, s. 63–64).

przeprowadzenie kontroli, czy w poszczególnych wiejskich kościołach są „wielkie książki (*format folio*), ile i jakie” (*gross Bücher, wie viel et qui*)⁴¹. W ten sposób zarejestrowane informacje były podstawą do sporządzenia protokołów powizytacyjnych (*Visitations-Abschiede*), które następnie przedstawiano władcy do zatwierdzenia, w formie odrębnego dokumentu. Rejestry wraz ze wspomnianymi wyżej dokumentami były następnie przekazywane do archiwum książęcego.

Wizytację parafii w Trzęsaczu przeprowadzono 22 X 1594 r. Pastorem, który przyjął wizytatorów był Johannes Raddüchel (zm. 1617) z Trzebiatowa. W matrikule odnotowano, że w 1575 r. został ordynowany w Szczecinie przez superintendenta generalnego Johanna Kogelera i jeszcze w tym samym roku został wprowadzony na parafię przez superintendenta synodu kamieńskiego i pierwszego pastora katedry Joachima Edlinga⁴².

W matrikule z wizytacji parafii w Trzęsaczu 22 X 1594 r., zarejestrowanych zostało 10 woluminów⁴³. Księgozbiór ten zarówno pod względem wielkości i struktury tematycznej wyróżniał się na tle innych parafii w synodzie kamieńskim⁴⁴. W świetle akt wizytacji generalnych z przełomu XVI i XVII wieku miał także niewiele odpowiedników w wiejskich kościołach parafialnych w pozostałych synodach w Księstwie Szczecińskim. Pod względem struktury tematycznej i ilościowym przypominał księgozbiory kościelne w niewielkich miastach pomorskich⁴⁵. We wszystkich innych wiejskich kościołach parafialnych synodu kamieńskiego były one zdecydowanie mniejsze, ponieważ liczyły zazwyczaj mniej niż 5 książek. W kościele św. Mikołaja poza murami Kamienia Pomorskiego wizytatorzy zarejestrowali tylko 1 wolumin, w kościele parafialnym św. Jakuba we Wrzosowie były 3 woluminy, w kościele parafialnym w Jarszewie aż 6 woluminów, kościele parafialny, w Trzebieszewie 3 woluminy, w kościele parafialnym w Cerkwicy 2 woluminy, w kościele parafialnym w Szumiącej 3 woluminy, w kościele filialnym (parafii w Szumiącej) w Benicach 1 wolumin, w kościele parafialnym w Niemicy 4 woluminy, w kościele filialnym w Śniatowie (parafii w Niemicy) 5 woluminów. Nie posiadamy informacji na temat księgozbioru kościoła parafialnego w Kozielicach, ponieważ nie zachowały się matrikuła i inwentarz z wizytacji

⁴¹ AP Szczecin, AKS, I/6059, s. 492.

⁴² Tamże, s. 354.

⁴³ Tamże, s. 355.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Dla przykładu w kościele parafialnym w Chociwlu w 1564 r. zostało zarejestrowanych przez wizytatorów 13 woluminów (AP Szczecin, AKS, III/80, s. 42).

generalnej synodu kamieńskiego w 1594 r.⁴⁶. Ponadto były dość jednorodnie tematycznie, bo składały się nań głównie XVI-wieczne druki kościelne o charakterze normatywnym (porządki kościelne, agendy) i niemieckojęzyczne Biblie. Jedynie w parafii w Jarszewie, posiadającej drugi pod względem wielkości księgozbiór w synodzie kamieńskim, odnotowane zostały książki o tematyce świeckiej⁴⁷.

Inwentarz książkowy, choć nie jest obszerny to nastęrcza wiele problemów w identyfikacji danej pozycji, ponieważ opisy nie posiadają podstawowych informacji bibliograficznych. W omawianej matrykule pozycje inwentarzowe zostały zapisane na dwa sposoby: w brzmieniu od początkowych słów i w formie obiegowej, przez co niemal niemożliwa jest precyzyjna i pełna identyfikacja książki⁴⁸.

Poniżej prezentujemy fragment matrykuły z wizytacji parafii w Trzęsaczu z 22 X 1594 r., zawierający inwentarz zarejestrowanych przez książęcych wizytatorów książek⁴⁹.

Bücher:

Die Deutscher Bibel.

Eine Alte Kirchen Ordnung, gedruckt 1535.

Kirche Ordnung gedruckt 1542.

Item eine Kirchen Ordnung gedruckt 1591.

D. Martini Lutheri Bücher wieder ein Sacramentirer.

Primus Liber Nicolais de Lyra Super V. T.

Secundus liber ejusdem in Psalmos.

Tertius ejusdem super Prophetas.

Item Sermones discipuli de tempore.

Item ein Alt Missal buch von paphier.

Na jego podstawie można spróbować omówić strukturę tematyczną księgozbioru w Trzęsaczu. Dominowały w nim utwory ściśle religijne, zwłaszcza o charakterze teologiczno-biblijnym. Obok nich najliczniejsze były druki normatywne: regulujące podstawowe zasady ustroju i organizacji Kościoła protestanckiego.

Trzęsacz był jedną z 9 parafii (łącznie 10) synodu kamieńskiego, w której wizytatorzy odnotowali egzemplarz Biblii⁵⁰. Dane te świad-

⁴⁶ Zob. AP Szczecin, AKS, sygn. I/6059.

⁴⁷ R. Pawlik, *Przeobrażenia kościelne*, s. 22–23.

⁴⁸ J. Szady, *Inwentarz księgozbiorów parafialnych z drugiej połowy XVIII wieku – nowa metoda edycji*, „Textus et Studia” 2016, nr 1 (5), s. 81–83.

⁴⁹ AP Szczecin, AKS, sygn. I/6059, s. 355.

⁵⁰ AP Szczecin, AKS, sygn. I/6059. Biblia nie została odnotowana tylko w kościele parafialnym św. Mikołaja poza murami Kamienia Pomorskiego.

cza, że w niemal wszystkich parafiach znajdujących się pod kierownictwem pastora katedry w Kamieniu zrealizowano przepisy zawarte w Pomorskiej Ordynacji Kościelnej z 1535 r., które stanowiły, iż w każdym kościele powinna znajdować się zarówno łacińska, jak również niemiecka Biblia (de bibel latinisch unde düdesch). Ordynacja z 1569 r. w zasadzie powtarzała ten nakaz, jednakże nie wskazywała, w jakim ma być przekładzie językowym⁵¹. W każdej z matrykuł otwierała ona spis. Ponadto niemal we wszystkich matrykułach zostały opisane przez wizytatorów jedynie jako „niemieckie”, np. we Wrzosowie zapisali w spisie książek *Teutsche Bibel*, w Cerkwicy *Ein Teutsche Bibel*, w Jarszewie *Biblia Teutsch*, a w interesującym nas Trzęsaczu *Die Deutscher Bibel*. Tylko w przypadku kościołów parafialnego w Niemicy i jego filii w Śniatowie scharakteryzowano tamtejsze egzemplarze Pisma Świętego nieco dokładniej, bo jako *Biblia D. Lutheri Teutsche*⁵². W wizytowanych w tym samym roku kościołach sąsiedniego synodu wolińskiego wizytatorzy bardziej starannie opisywali znajdujące się w nich egzemplarze Biblii, np. w matrykule parafii Sibin zaznaczyli, że jest w dialekcie górnoniemieckim (*Biblia D. Lutheri Hochteutsch*)⁵³. W przypadku Trzęsacza nie sposób na podstawie tak ogólnego opisu stwierdzić jaka Biblia była własnością parafii. Najprawdopodobniej było to jedno z licznych wydań Pisma Świętego w przekładzie Martina Lutra, wydanych w Wittenberdze w 1541 i 1545 r., które w świetle badań Hellmutha Heydena były niemal powszechnie spotykane w bibliotekach kościelnych na Pomorzu. Wydaje się bowiem, że w przypadku gdyby wizytatorzy stwierdzili, że w posiadaniu parafii znajduje się jakiś przedreformacyjny niemieckojęzyczny przekład Biblii bądź mniej popularny w tym czasie na Pomorzu, to zwróciły on ich uwagę, co odnotowaliby w matrykule⁵⁴.

Wizytatorzy zarejestrowali w inwentarzu także jeszcze jedną pozycję o charakterze teologiczno-religijnym, ale w przeciwieństwie

⁵¹ H. Heyden, *Inventarien der Gotteshäuser*, s. 55.

⁵² AP Szczecin, AKS, sygn. I/6059, s. 417 i 429.

⁵³ AP Szczecin, AKS, sygn. I/6035, s. 961.

⁵⁴ W opinii Hellmutha Heydena analiza protokołów z wizytacji kościelnych, zwłaszcza w ostatniej dekadzie XVI stulecia, pozwala przyjąć, iż w kościołach najpowszechniej znajdowały się wittenberskie wydania Biblii Lutra z 1541 i 1545 r. Do odosobnionych należały przypadki, kiedy wizytatorzy rejestrowali posiadanie m.in. Biblii Magdeburskiej (1545) czy Biblii Frankfurckiej, podobnie jak Biblii z Barth (1584). Najczęściej można było je spotkać w większych ośrodkach miejskich (H. Heyden, *Inventarien der Gotteshäuser*, s. 55). *Biblia. Das ist: Die gantze Heilige Schrift: Deusch Aufß new zugericht. D. Mart. Luth., Begnadet mit Kurfuerstlicher zu Sachsen Freiheit...*, Wittenberg MDXLV.

do wyżej omówionych dzieł, powstała w okresie reformacyjnym. Tak więc odnotowano w inwentarzu: *D. Martini Lutheri Bücher wieder ein Sacramentirer*, czyli zbiór pism Lutra przeciw sakramentarystom, który decyzją książąt pomorskich został włączony do Pomorskiego Korpusu Doktrynalnego (*Corpus Doctrinae Pomeranicum*), wydanego w Szczecinie w 1573 r.⁵⁵. W skład tego zbioru wchodziły następujące pisma Lutra: 1. O komunii świętej (1525), 2. Przeciwno niebiańskim prorokom (1528), 3. Przeciwno Zwingliemu (1527), 4. Wyznanie o Wieczerzy Pańskiej, 5. Krótkie wyznanie sakramentu świętego (1544), 6. List do Frankfurtu (1533)⁵⁶.

Relatywnie mniej skomplikowane do zidentyfikowania są zapisy dotyczące druków o charakterze normatywnym, ponieważ obok skróconych nazw tytułów poszczególnych druków, wizytatorzy podali rok wydania. Pierwszy z zapisów: *Eine Alte Kirche Ordnung gedruckt 1535*, jednoznacznie pozwala stwierdzić, że w Trzemeszcu znajdowało się pierwsze wydanie Pomorskiej Ordynacji Kościelnej, opracowane i ukończone przez Johannes Bugenhagena na przełomie 1534 i 1535 r. i wydrukowane wiosną tego samego roku w Wittenberdze. Miało fundamentalne znaczenie dla początków książęcej reformy kościelnej i religijnej na Pomorzu, regulowało bowiem podstawowe problemy dotyczące organizacji Kościoła oraz kultu. Zapis kolejnego druku normatywnego to: *Kirche Ordnung gedruckt 1542*, który choć w tytule został określony jako „Kirchenordnung”⁵⁷, to nie był to w znaczeniu ścisłym porządek kościelny, gdyż nie regulował spraw ustrojowych i organizacyjnych Kościoła, a szeroko rozumiane kwestie liturgii i ceremonii, a więc była agendą kościelną⁵⁸. Kolejny wolumin wizytatorzy opisali w następujący sposób: *Kirchen Ordnung gedruckt 1591*, była to Pomorska Ordynacja Kościelna z 1569 r., wydrukowana przez Andreasa Kellnera w Szczecinie w 1591 r.⁵⁹.

W Trzemeszcu mimo, iż od proklamacji reformacji na Pomorzu upłynęło już blisko siedemdziesiąt lat, odnotowane zostały także po-

⁵⁵ J. Balthasar, *Erste Sammlung*, Bd. 2, s. 310; R. Schmidt, *Pommern, Cammin*, w: *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*, Bd. 2: *Der Nordosten*, hrsg. v. A. Schindling, W. Ziegler, Münster 1990, s. 202.

⁵⁶ H. Heyden, *Kirchengeschichte*, Bd. 2, s. 50.

⁵⁷ Jej pełny tytuł to: *Karcken ordening, wo Sick die parner Und selensorger In vorreikinge der sacrament Und ovige der cerimonien holden scholen im land to Pammern. MDXLII*, zob. *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, hrsg. v. E. Sehling, Bd. 4, Leipzig 1911, s. 354.

⁵⁸ M. Wehrmann, *Die Pommersche Kirchenordnung von 1535*, „Baltische Studien“ 43: 1893, s. 147; M. Ptaszyński, *Narodziny zawodu*, s. 97.

⁵⁹ G. Mohnike, *Die Geschichte der Buchdruckerkunst in Pommern*, Stettin 1840, s. 135.

jedyncze dzieła klasyki średniowiecznej literatury religijnej. Średniowieczne i przedreformacyjne dzieła liturgiczne i teologiczne były rejestrowane przez książeńych urzędników w licznych kościołach w trakcie prowadzonej w latach dziewięćdziesiątych XVI w. akcji wizytacyjnej. Hellmuth Heyden napisał, że przeglądając matrykuły z wizytacji można niemal odnieść wrażenie, że księgi liturgiczne z okresu katolickiego były wykorzystywane jeszcze przez cały XVI w. w protestanckim kulcie⁶⁰. Maciej Ptaszyński w swych badaniach nad kulturą umysłową pierwszych generacji protestanckich pastorów w Księstwie Pomorskich, opartych przede wszystkim na aktach z książeńych wizytacji parafii, także zwrócił uwagę na to, że jeszcze na przełomie XVI i XVII stulecia w licznych parafiach rejestrowane były przez wizytatorów średniowieczne księgi liturgiczne, przede wszystkim mszały i psalterze, a także różnego rodzaju klasyczne pozycje średniowiecznej literatury religijnej. W jego opinii pozycje te najprawdopodobniej nie stanowiły już narzędzia wykorzystywanego w codziennej pracy duszpasterskiej, a raczej były zachowane przez proboszczów ze względu na ich wartość materialną. W inwentarzach z wizytacji niektórych parafii zachowały się informacje, że były one spieniężane⁶¹. Nie można jednak całkowicie wykluczyć, że w niektórych parafiach – zwłaszcza wiejskich, gdzie proboszczowie zazwyczaj nie mogli sobie pozwolić na zgromadzenie wszystkich pozycji zgodnych z zarządzeniami synodów i władz Kościoła Krajowego⁶² – mogły być one w użytku, choć najpewniej tylko incydentalnie jako pomoce do realizacji zadań duszpasterskich, a bardziej jako lektury dla bardziej ambitnych pastorów chcących poszerzać swoje horyzonty umysłowe.

Wizytatorzy zarejestrowali, że w kościele w Trzęsaczu znajdował się stary mszał (*ein Alt Missal buch von paphier*). Przez użycie określenia „stary” w stosunku do księgi liturgicznej, miano wówczas na myśli, iż pochodziła z czasów przedreformacyjnych, a więc z okresu katolickiego⁶³. Wizytatorzy zaznaczyli, iż był to mszał papierowy (*von paphier*), nie podając jednak do której diecezji był przeznaczony, co uniemożliwia identyfikację tego druku.

Pastor miał do dyspozycji także komentarze i objaśnienia do Pisma Świętego opracowane przez Mikołaja z Liry (1270–1340), które były

⁶⁰ H. Heyden, *Inventarien der Gotteshäuser*, s. 54.

⁶¹ Za M. Ptaszyński, *The Reformation, the Book*, s. 314–315, tenże, *Protestancka parafia*, s. 190.

⁶² M. Ptaszyński, *Protestancka parafia*, s. 191.

⁶³ Na temat problemów z identyfikacją tytułów dzieł w matrykułach z wizytacji pomorskich parafii i rekonstrukcji ich księgozbiorów w XVI i pierwszej połowie XVII stulecia zob. M. Ptaszyński, *Protestancka parafia*, s. 188.

niezwykle popularne w drugiej połowie XV stulecia. Pierwsza księga zawierała komentarze i objaśnienia do Pięcioksiągu (*Primus Liber Nicolais de Lyra Super V[eteris] T[estamenti]*), druga do Księgi Psalmów (*Secundus liber ejusdem in Psalmos*), trzecia do Ksiąg Prorockich (*Tertius ejusdem super Prophetas*). Na podstawie analizy protokołu wizytacji z 1594 r. nie jest wiadomo czy był to kodeks rękopiśmienny czy inkunabuł. Zbiory kazań reprezentuje dzieło dominikańskiego kaznodziei Johanna Herolta (1380–1468) z Norymbergi pt. *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis*. Jego *Sermones* zostały wydrukowane po raz pierwszy w 1474 r. w Kolonii, i doczekały się bardzo wielu kolejnych wydań na przełomie XV i XVI stulecia, ciesząc się dużą popularnością wśród kleru parafialnego, wykorzystującego go w codziennej pracy duszpasterskiej⁶⁴. Niestety na podstawie opisu w inwentarzu książkowym, nie jest wiadomo, czy to klasyczne dzieło miało postać kodeksu rękopiśmiennego czy inkunabułu.

Kościół parafialny w Trzemeszynie posiadał księgozbiór obejmujący 10 pozycji. Był więc całkiem pokaźny, oczywiście mając na uwadze, że mowa tu o kościele wiejskim. Pod względem ilości woluminów był większy od księgozbiorów kościołów parafialnych w synodach sławieńskim i słupeckim⁶⁵. Zachowane akta z wizytacji synodu kamieńskiego pozwalają zauważyć, że pod względem wielkości i struktury tematycznej wyróżniał się na tle biblioteczek pozostałych parafii synodu kamieńskiego. Tematycznie ograniczał się do ksiąg religijnych i kościelnych. Połowę księgozbioru stanowiły pozycje z okresu katolickiego. Pozycje te nie były najpewniej wykorzystywane jako narzędzie w pracy duszpasterskiej, a zachowano je gdyż stanowiły cenne dobro materialne. Pod względem treściowym tylko w wąskim zakresie spełniał wymogi nakładane przez władze kościelne na pastorów w kwestii wyposażenia w lektury niezbędne dla prowadzenia nauczania wiernych i funkcjonowania parafii. Były to jednak głównie pozycje o charakterze normatywnym. Poza nimi w kościele znajdowała się w zasadzie tylko niemiecka Biblia i zbiór pism Lutera.

Parafia była skromnie wyposażona w pomoce homiletyczne. Pastor posiadał co prawda zbiory kazań i komentarzy Herolta, była to jednak pozycja w świetle ustawodawstwa protestanckiego Kościoła niezgodna z kanonem nauczania. Przepisy zawarte w Porządkach Kościelnych (1535, 1563/1569), a także Agendach (1542, 1569) stanowiły, iż

⁶⁴ A. T. Thayer, *Penitence, Preaching and the Coming of the Reformation*, London-New York 2002, s. 29.

⁶⁵ Z. Szultka, *Studia nad piśmiennictwem*, cz. 1, s. 45–89, cz. 2, s. 207 i n.; M. Ptaszyński, *Narodziny zawodu*, s. 225 i n.

w każdej parafii pastor powinien mieć do dyspozycji postylle Lutra i Bugenhagena⁶⁶. Zastanawiający jest fakt, iż w świetle inwentarza sporządzonego przez wizytatorów w kościele nie było katechizmu. Jest to tym bardziej zastanawiające, iż w protokole powizytacyjnym przypomniano pastorowi o obowiązku, wynikającym z Ordynacji z 1569 r. i statutów synodalnych z 1574 r.⁶⁷, wykładania katechizmu dzieciom i młodzieży w niedzielne popołudnie⁶⁸. Ponadto został zobowiązany, zgodnie z postanowieniami Pomorskiej Ordynacji Kościelnej⁶⁹, do przygotowania zakrystiana do prowadzenia samodzielnego nauczania katechizmu⁷⁰. Nie nakazano jednak pastorowi uzupełnić księgozbioru, a co więcej zapisano w protokole powizytacyjnym, że zadanie nauczania młodzieży katechizmu było realizowane przez kościelnego⁷¹. Prowadzi to do wniosku, że pastor mógł dysponować prywatnym egzemplarzem katechizmu, wykorzystywanym w codziennej praktyce duszpasterskiej i liturgicznej. Należy mieć również na uwadze, że istotą sporządzania metryk przez wizytatorów było zarejestrowanie stanu materialnego parafii, stąd prywatny majątek pastorów był pomijany⁷². Podobnie można tłumaczyć brak w znajdującym się w matrykule spisie książek śpiewników, które w opinii wybitnego badacza reformacji na Pomorzu Hellmutha Heydena – zmieniły znacząco charakter liturgii w okresie przejścia od tzw. „rzymskiej mszy” do nabożeństw protestanckich⁷³. W tym przypadku wizytatorzy także nie zalecili zakupu ewangelickiego kancjonału⁷⁴.

Na podstawie zachowanych matrykuł i protokołów z wizytacji kościołów synodu kamieńskiego można przyjąć, że książki trafiły do księgozbiorów parafialnych drogą kupna i w formie darów. Zapisy w inwentarzu książkowym kościoła w Trzęsaczu pozwalają stwierdzić, że przyjmujący wizytatorów pastor Johannes Raddüchel w pewnym zakresie kierował się troską o rozbudowę parafialnej biblioteczki. W czasie jego urzędowania w Trzęsaczu, księgozbiór został powiększony o jeden druk normatywny, tj. Pomorską Ordynację Ko-

⁶⁶ H. Heyden, *Inventarien der Gotteshäuser*, s. 54–55.

⁶⁷ *Die evangelischen Kirchenordnungen*, s. 385 i n., 440–441, 485.

⁶⁸ AP Szczecin, AKS, sygn. I/6059, s. 358.

⁶⁹ H. Heyden, *Die pommersche Kirchenordnung von 1535*, „Blätter für Kirchengeschichte Pommerns” 15–16: 1937, s. 47.

⁷⁰ AP Szczecin, AKS, sygn. I/6059, s. 358.

⁷¹ AP Szczecin, AKS, I/6059, s. 387.

⁷² M. Ptaszyński, *Protestancka parafia*, s. 188.

⁷³ H. Heyden, *Inventarien der Gotteshäuser*, s. 56.

⁷⁴ AP Szczecin, AKS, I/6059, s. 387.

ścielną z 1569 r., wydrukowaną w Szczecinie w 1591 r. W protokołach pokontrolnych nie znalazły się jakiegokolwiek zalecenia uzupełnienia księgozbioru. Można przyjąć, że niezwykle cenne średniowieczne teksty Mikołaja z Liry i Johanna Herolta, podobnie jak mszał wykonany z papieru, przeszły na własność parafii na podstawie donacji testamentowych duchownych zarządzających parafią w okresie przedreformacyjnym. Taki sposób powiększania zasobów książkowych parafii nie był niczym nadzwyczajnym, ale należał do utartej wówczas praktyki. Tematyka tych dzieł świadczy o horyzontach umysłowych jego poprzedników. Powstaje tym samym pytanie, czy kapituła katedralna mająca prawo patronatu do probostwa w Trzeszczu nie kierowała na tę parafię duchownych katedralnych dysponujących wykształceniem uniwersyteckim i odpowiednim statusem finansowym pozwalającym na gromadzenie prywatnych księgozbiorów? Podjęta próba zestawienia listy proboszczów od średniowiecza do końca XVI stulecia nie pozwoliła jednak hipotezy potwierdzić, jak też odrzucić. Powodem jest stan zachowania źródeł, które pozwalają na ustalenie proboszczów dopiero od lat trzydziestych XVI w., mimo iż sam kościół został potwierdzony źródłowo już 29 X 1331 r.⁷⁵ Przeprowadzona kwerenda przyniosła jednak interesujące wyniki badawcze na temat kim byli duchowni sprawujący w pierwszej połowie XVI w. funkcje proboszczów. Informacji na temat obsady personalnej parafii dostarcza metryka kapituły kamieńskiej, zawierająca protokoły z posiedzeń kolegium i noty poświadczające podjęte przez nią czynności prawne. Znajduje się w niej łącznie pięć not dotyczących parafii w Trzeszczu. W pierwszej z nich, z 12 VIII 1532 r. potwierdzono, że kapituła ustanowiła proboszczem czcigodnego (*Honorabilis*) Georga Heydenricka (Heidenreicha)⁷⁶. Wiemy o nim, że był on w latach 1522–1529 przeorem klasztoru dominikanów w Kamieniu⁷⁷, co pozwala zaliczyć go do ówczesnych elit intelektualnych Pomorza. Ten funkcję proboszcza sprawował jednak zaledwie kilka miesięcy, gdyż w protokole z 3 III 1533 r.

⁷⁵ *Pommersches Urkundenbuch*, Bd. 8: 1331–1335, hrsg. v. E. Assmann, Köln-Graz 1961, s. 77, nr 4920; AP Szczecin, Archiwum Państwowe w Szczecinie, sygn. 1126, Regesten zu den Urkunden des Bistums Kammin, Bd. 1: 1140–1480, nr 170.

⁷⁶ AP Szczecin, KKK, sygn. 518, s. 65.

⁷⁷ AP Szczecin, Archiwum Państwowe w Szczecinie (zespół nr 78), Regesten zu den Urkunden des Dominikanerklosters in Kammin, nr 88; H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, Bd. 1, Stettin 1924, s. 222. W 1532 r. przeorem tego klasztoru był Kaspar Schulte (AP Szczecin, Archiwum Państwowe w Szczecinie, sygn. 1666, s. 176). W protokole z 14 IX 1541 r. Georg Heydenricke został wspomniany jako dawny przeor kamieńskiego klasztoru, będący w związku małżeńskim i mający syna (AP Szczecin, KKK, sygn. 231, s. 48).

podano, że na czele parafii stał Nikolaus Rauen⁷⁸. Był on wywodzącym się z patrycjatu kamieńskiego wikariuszem w kościele katedralnym w Kamieniu⁷⁹. W protokole z 11 III 1534 r. na probostwie odnotowany został Michael Weuer⁸⁰, który wcześniej był wikariuszem w katedrze i krótko plebanem w Cerkwicy (1532)⁸¹. Wkrótce doszło do kolejnej zmiany proboszcza, w nocie w metryce z 22 VIII 1536 r. odnotowano proboszczem bliżej jeszcze nierozpoznanego duchownego, którego w nocie zapisano jako *Johannes N.*⁸². Ten także nie sprawował funkcji plebana długo, ponieważ w protokole z 16 I 1538 r. potwierdzono, że kapituła na miejsce zdymisjonowanego plebana Georgiusa (wcześniej nazwanego Michaellem?) Weuera udzieliła prowizji prezbiterowi diecezji kamieńskiej i wikariuszowi katedralnemu Johannesowi Snelle⁸³. W metryce kapitulnej kolejna wzmianka o parafii w Trzęsaczu pochodzi z 6 X 1551 r. Kolegium katedralne udzieliło tego dnia inwestytury Gregorowi Stange na funkcję pastora⁸⁴. Przytoczone przykłady pokazują, że w pierwszej połowie XVI stulecia kapituła bardzo często powierzała pracę duszpasterską w Trzęsaczu osobom z kręgu niższego duchowieństwa katedralnego, a więc zazwyczaj dobrze wykształconych, nie rzadko posiadającym prywatne księgozbiory. Nie posiadamy jednak jakichkolwiek informacji źródłowych pozwalających jednoznacznie stwierdzić, czy ci konkretni duchowni takowe posiadali. Zauważyć należy, że w latach trzydziestych XVI stulecia dochodziło do bardzo częstych zmian na probostwie. Najprawdopodobniej żaden z tych duchownych nie zdążył związać się i utożsamiać z parafią na tyle mocno, żeby podarować jej swoje prywatne książki.

⁷⁸ AP Szczecin, KKK, sygn. 518, s. 98.

⁷⁹ Jego bliskim krewnym był noszący to samo imię i nazwisko mieszczanin kamieński Nikolaus Rauen, który w 1482 r. wraz z Bernhardem Plötze ufundował wikarię przy ołtarzu Bożego Ciała w katedrze kamieńskiej. Beneficjum to w latach trzydziestych XVI stulecia posiadał wspomniany wyżej proboszcz w Trzęsaczu (*Statuta capituli*, s. 339, nr XIX).

⁸⁰ AP Szczecin, KKK, sygn. 518, s. 224.

⁸¹ Tamże, s. 55.

⁸² Tamże, s. 298. Jest to ten sam duchowny, który został wymieniony w protokole z 29 IV 1536 roku jako proboszcz kościoła pw. św. Katarzyny w Niemicy (Nemitz). AP Szczecin, KKK, sygn. 518, s. 291.

⁸³ Johannes Snelle w testacji protokołu z 25 III 1547 r., w którym potwierdzono wybór przez kapitułę Pribeslausa v. Kleista na scholasterię, został nazwany wikariuszem katedralnym (AP Szczecin, KKK, sygn. 231, s. 203).

⁸⁴ AP Szczecin, KKK, sygn. 231, s. 378. Hans Moderow błędnie podaje, a za nim także Hellmuth Heyden, że proboszczem w Trzęsaczu był już w 1521 roku (H. Moderow, *Die evangelischen Geistlichen*, s. 64; H. Heyden, *Die Pfarrer*, s. 51).

W aktach z wizytacji nie wskazano, gdzie i w jaki sposób był przechowywany księgozbiór. Można przypuszczać, że w codziennym użytku były jedynie te najbardziej aktualne, takie jak porządek kościelny z 1591 r., a pozostałe książki, zwłaszcza średniowieczne znajdowały się zwyczajowo na plebanii (*Wedeme*)⁸⁵, tak aby pieczę nad nimi sprawował proboszcz. Wiadomo jest, że tego typu rozwiązania stosowano w niektórych parafiach synodu kamieńskiego, np. we Wrzosowie (Fritzow)⁸⁶. W aktach z wizytacji trzęsackiej parafii podano, że proboszcz posiadał w swoim domu gabinet, nazwany w protokole powizytacyjnym z 22 X 1594 r. *Studierstube*⁸⁷. W pomieszczeniu tym pastor studiował literaturę religijną i przygotowywał kazania. Nie można jednak całkowicie wykluczyć, że książki, a przynajmniej te najbardziej przydatne do odprawiania nabożeństw, nie znajdowały się w kościele. Taka praktyka istniała w niektórych parafiach tego samego synodu, np. w kościele parafialnym św. Mikołaja poza murami Kamienia Pomorskiego, jedyna książka (tj. porządek kościelny) przechowywana była na ołtarzu⁸⁸.

Po zwycięstwie reformacji w Księstwie Pomorskim, synody generalne i władze kościelne chciały, aby biblioteki parafialne, w tym wiejskie, były niejako odbiciem kanonu dzieł podstawowych dla Kościoła luterńskiego. Akta przeprowadzonych u schyłku XVI stulecia wizytacji parafii wiejskich, w tym synodu kamieńskiego, ukazują, że do spełnienia tego zalecenia była jeszcze bardzo długa droga.

Znane są dalsze losy omówionego księgozbioru. W sprawozdaniu ze stanu kościoła i parafii z 5 IV 1641 r., ówczesny pastor Augustin Burmeister (od 1628 do śmierci w 16 VI 1646) z Trzebiatowa podał, że wymienione w matrikule z 1594 r. książki zostały zniszczone przez pożar za czasów jego poprzednika Johannes Raddüchela (młodsze-

⁸⁵ Dom plebana, nazwany w matrikule z wizytacji *Pfarrhaus*, a w protokole wizytatorów jako *Wedeme*, został wybudowany w 1592 r., a jego koszt wyniósł 63 floreny. Znajdowało się w nim, ogrzewane, „dobre” pomieszczenie (*darin gute Stube*) i mniejsze nieogrzewane (*Kammer*). W tym pierwszym proboszcz miał swój gabinet, stąd pomieszczenie to w protokołach wizytacyjnych zamiennie jest nazywane *Studierstube* (AP Szczecin, AKS, sygn. I/6059, s. 358, 359).

⁸⁶ W metryce z generalnej wizytacji tej parafii w 1594 r. zapisano: *drey Bücher der Pastor in seiner Verwahrung hat*. AP Szczecin, AKS, sygn. I/6059, s. 339.

⁸⁷ Obszernie na temat gabinetów proboszczów pomorskich i ich funkcji na przełomie XVI i XVII stulecia zob. M. Ptaszyński, *Parafia protestancka*, s. 196–199; tenże, *Narodziny zawodu*, s. 224; tenże, *Pietas i sapientia? Wykształcenie pastorów*, s. 55; tenże, *„Prediger seyn mit jhrem Ampte etwas der Welt küttel”*, s. 69–70.

⁸⁸ AP Szczecin, KKK, sygn. 696, s. 4.

go)⁸⁹, który sprawował funkcję proboszcza w latach 1618–1628. W zachowanych aktach zawierających informacje o organizacji i funkcjonowaniu parafii w XVII i XVIII stuleciu nie natrafiono na spisy ksiąg, jak też na jakiegokolwiek wzmianki o nich.

DODATEK. SPIS ROZPOZNANYCH PROBOSZCZÓW KOŚCIOŁA PARAFIALNEGO
W TRZĘSACZU DO POŁOWY XVII STULECIA:

12 sierpnia 1532 – Georg Heydenrick⁹⁰

3 marca 1533 – Nikolaus Rauen z Kamienia Pomorskiego⁹¹

11 grudnia 1534 – Michael Weuer⁹²

25 sierpnia 1536 – Johannes N.⁹³

16 stycznia 1538 – Georgius Weuer⁹⁴

16 stycznia 1538 – Johannes Snelle⁹⁵

6 października 1551 – Gregorius Stange⁹⁶

⁸⁹ AP Szczecin, AKS, I/6059, s. 364–366.

⁹⁰ AP Szczecin, KKK, sygn. 518, s. 65. Tego dnia Georg Heydenrick został ustanowiony przez kapitułę proboszczem w Trzęsaczu. Otwiera on prezentowane w tym miejscu zestawienie proboszczów parafii w Trzęsaczu do pierwszej połowy XVII stulecia. W pracy Hansa Moderowa znajduje się nieudokumentowana źródłowo informacja, że w latach 1522–1537 proboszczem był Stange, co należy zakwestionować, bo ten faktycznie funkcję tę sprawował dopiero w 1551 r. Dalej wymienił, także nieudokumentowanego źródłowo, niejakiego Beggerowa, który miał zarządzać parafią w latach 1538–1556, co także nie broni się w konfrontacji ze źródłami rękopiśmiennymi, przede wszystkim matrykułą kapituły katedralnej w Kamieniu Pomorskim (H. Moderow, *Die evangelischen Geistlichen*, s. 64).

⁹¹ W protokole kapitulnym występuje jako proboszcz. Zob. AP Szczecin, KKK, sygn. 518, s. 98.

⁹² Odnotowany w protokole z tego dnia jako proboszcz. Zob. AP Szczecin, KKK, sygn. 518, s. 224. Hellmuth Heyden nieprawidłowo odczytał w protokole kapitulnym z 11 XII 1534 r. zapis jego nazwiska – Werner, zob. H. Heyden, *Die Pfarrer*, s. 51.

⁹³ Jest to nierozpoznany dotąd duchowny, który w protokole kapitulnym z 25 VIII 1536 r. został wymieniony jako proboszcz w Trzęsaczu. Sporządzający protokół notariusz kapitulny nie znał jego nazwiska, stąd zapisał je jako *Johannes N.* Zob. AP Szczecin, KKK, sygn. 518, s. 298.

⁹⁴ KKK, sygn. 518, s. 363. To najpewniej ta sama osoba, która wystąpiła w nocy z 11 XII 1534 r. Najprawdopodobniej mamy tu do czynienia z błędem popełnionym przez notariusza kapitulnego, który przekreślił imię tegoż Weuera.

⁹⁵ Na podstawie protokołu kapitulnego, w którym poświadczono, że kapituła udzieliła prowizji prezbiterowi diecezji kamieńskiej i wikariuszowi katedralnemu Johannesowi Snelle na stanowisko zwolnione przez Georgiusa (Michaela?) Weuera, który dobrowolnie ustąpił z parafii. Zob. AP Szczecin, KKK, sygn. 518, s. 363.

⁹⁶ AP Szczecin, KKK, sygn. 231, s. 378.

- 1557–1574 – Asmus Erdmann⁹⁷
 1575–1617 – Johannes Raddüchel (zm. 1617) z Trzebiatowa⁹⁸
 1617–1622 – Johannes Raddüchel, syn poprzednika⁹⁹
 3 VI 1628–16 VI 1646 – Augustin Burmeister z Trzebiatowa¹⁰⁰

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Państwowe w Szczecinie

Archiwum Książąt Szczecińskich, sygn. I/3996, Visitation des Domkapitels und der Kirchen zu Kammin, sygn. I/6035, Matrikel der Wollinschen Synode, sygn. I/6051, Die Kirchen und Pfarr-Bauschaen in den Ortschaften der Synode Kammin, sygn. I/6059, Die Kirchen Matrikeln in der Stadt und in den Ortschaften der Synode Kammin, sygn. III/61, Die Kirchen-Visitationen in dem Gebiete des Stifts Cammin, sygn. III/80, Visitation und Matrikular-Nachrichten der Kirche und des Hospital St. Georg und Elend zu Freienwalde. Vol. I.

Kapituła Katedralna w Kamieniu Pomorskim, sygn. 518, Register über verschiedene Rechtsgeschäfte vor dem Domkapitel, vol. VI., sygn. 231, Protocollum venerabilis ecclesiae Caminensis, sygn. 696, Matrikel der St. Nikolaikirche auf dem Berge.

Archiwum Państwowe w Szczecinie (zespół nr 78), sygn. 1126, Regesten zu den Urkunden des Bistums Kammin, Bd. 1: 1140–1480, sygn. 1129, Regesten zu den Urkunden des Dominikanerklosters in Kammin, sygn. 1666, Repertorium Omnium et singularum in trumentor, obligationum, documentarium in Archivo Capituli Camminensis in sequentes generales titulos divisum.

EDYCJE ŹRÓDŁOWE:

Balthasar J. H., *Erste Sammlung Einiger zur Pommerischen Kirchen-Historie gehörigen Schriften. Welche zur Erläuterung und Vermehrung der gedruckten Pommerische Chronicken*, Bd. 1–2, Greifswald 1723–1725.

Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts, hrsg. v. E. Sehling, Bd. 4, Leipzig 1911.

Heyden H., *Die pommersche Kirchenordnung von 1535*, „Blätter für Kirchengeschichte Pommerns” 15–16: 1937, s. 3–127.

⁹⁷ Informacja o Asmusie Erdmannie jako pastarze w Trzęsaczcu za H. Moderow, *Die evangelischen Geistlichen*, s. 64.

⁹⁸ Ordynacji udzielił mu w 1575 r. w Szczecinie superintendent generalny Johannes Kogeler, a inwestyturę pastor i superintendent kamieński Joachim Edling (AP Szczecin, AKS, I/6059, s. 354; H. Moderow, *Die evangelischen Geistlichen*, s. 64).

⁹⁹ H. Moderow, *Die evangelischen Geistlichen*, s. 64.

¹⁰⁰ AP Szczecin, AKS, I/6059, s. 364; H. Moderow, *Die evangelischen Geistlichen*, s. 64.

- Wehrmann M., *Die Pommersche Kirchenordnung von 1535*, „Baltische Studien“ 43: 1893, s. 128–210.
- Pommersches Urkundenbuch*, Bd. 8: 1331–1335, hrsg. v. E. Assmann, Köln-Graz 1961.
- Protokolle der pommerschen Kirchenvisitationen*, H. 1: 1535–1549, H. 2: 1540–1555, H. 3: *Anlagen und Register*, bearb. v. H. Heyden, Köln-Graz 1961–1964.
- Statuta capituli et episcopatus Caminensis*, w: *Diplomatische Beiträge zur Geschichte Pommerns aus der Zeit Bogislafs X.*, bearb. v. R. Klempin, Berlin 1859.

LITERATURA

- Biernacka A., Dubiński M., *Zarys historii bibliotek parafialnych w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 73: 2000, s. 9–21.
- Heyden H., *Die Bedeutung der kirchlichen Matrikeln und Visitationsurkunden aus dem 16. und dem Anfang 17. Jahrhunderts für die landesgeschichte Forschung in Pommern*, „Baltische Studien” 42: 1940, s. 158–197.
- Heyden H., *Inventarien der Gotteshäuser in Pommern im 16. und 17. Jahrhundert*, w: *Neue Aufsätze zur Kirchengeschichte Pommerns*, Köln-Graz 1965, s. 40–59.
- Heyden H., *Kirchengeschichte Pommerns*, Bd. 1: *Von den Anfängen des Christentums bis zur Reformation*, Köln-Braunsfeld 1957.
- Heyden H., *Kirchengeschichte von Pommern*, Bd. 2, Stettin 1938.
- Heyden H., *Die Pfarrer Pommerns im Mittelalter*, w: *tenże, Pommersche Geistliche vom Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Köln-Wien 1965 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Pommern, V.11), s. 1–72.
- Hoogeweg H., *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, Bd. 1–2, Stettin 1924–1925.
- Marciniak R., *Dobra kapituła kamieńskiej do połowy XV wieku. Studium z dziejów społecznych gospodarstwa feudalnego*, Szczecin 1970.
- Moderow H., *Die evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*, Stettin 1903.
- Mohnike G., *Die Geschichte der Buchdruckerkunst in Pommern*, Stettin 1840.
- Pawlik R., *Kapituła katedralna w Kamieniu Pomorskim na przełomie epok (1498–1549)*, Warszawa-Szczecin 2019.
- Pawlik R., *Pierwsi protestancy proboszczowie kościoła św. Mikołaja poza murami Kamienia Pomorskiego do końca XVI wieku*, „Szczecińskie Studia Archiwalno-Historyczne” 4: 2020, s. 11–28.
- Pawlik R., *Przeobrażenia kościelne i wyznaniowe w parafii w Jarszewie oraz jej proboszczowie w XVI wieku*, „Szczecińskie Studia Archiwalno-Historyczne” 5: 2021, s. 13–29.
- Podlaszewska K., *Ziemia Śliwińska. Z problematyki ustrojowo-gospodarczej Pomorza Zachodniego*, „Przegląd Zachodni” 8, 1952, z. 3–4, s. 689–699.
- Ptaszyński M., *Narodziny zawodu. Duchowni luterańscy i proces budowania konfesji w Księstwach Pomorskich XVI/XVII w.*, Warszawa 2011.
- Ptaszyński M., *Pietas i sapientia? Wykształcenie pastorów w księstwach zachodniopomorskich w latach 1560–1618*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 49:

- 2005, s. 35–61.
- Ptaszyński M., „*Prediger seyn mit jhrem Ampte etwas der Welt kützel*”. *Soziale Herkunft, Bildung und theologisches Selbstverständnis der evangelischen Geistlichkeit in den Herzogtümer Pommern*, w: *Intellektuelle in der Früheren Neuzeit*, hrsg. v. L. Schorn-Schütte, Berlin 2010, s. 69–104.
- Ptaszyński M., *Protestancka parafia jako miejsce pisma: Rzesza i Rzeczpospolita na przełomie XVI i XVII w.*, w: *Loca scribendi. Miejsca i środowiska tworzące kulturę pisma w dawnej Rzeczypospolitej XV–XVIII stulecia*, pod red. A. Adamskiej, A. Bartoszewicz i M. Ptaszyńskiego, Warszawa 2017, s. 183–198.
- Ptaszyński M., *The Reformation, the Book, and the Clergy. The Place of Holy Scripture in the Churches of the Duchy of Pomerania and Clerical Identity in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, w: *Print Culture at the Crossroads. The Book and Central Europe*, pod red. E. Dilleburg, H. Louthan, D. B. Thomas, Leiden-Bostone, s. 307–323.
- Schilling J., *Marcin Luter. Buntownik w czasach przełomu*, Poznań 2017.
- Schmidt R., *Pommern, Cammin*, w: *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*, hrsg. v. H. Schindling, W. Ziegler, 3. Aufl., München 1993, s. 182–205.
- Strecker G., *Irrfahrten einer pommerschen Kirche in Kirchengemeinde von 1565–1904*, „*Monatsblätter*” 1904, Nr. 7, s. 103.
- Szady J., *Inwentarz księgozbiorów parafialnych z drugiej połowy XVIII wieku – nowa metoda edycji*, „*Textus et Studia*” 2016, nr 1 (5), s. 78–91.
- Szultka Z., *Studia nad piśmiennictwem „starokaszubskim”, w szczególności Michała Brüggemanna alias Pontanusa albo Mostnika*, cz. 1 „*Slavia Occidentalis*” 45: 1988, s. 61–89, cz. 2, 46/47: 1990, s. 207–247.
- Thayer A. T., *Penitence, Preaching and the Coming of the Reformation*, London-New York 2002.
- Wehrmann M., *Geschichte von Land und Stadt Greifenberg*, Greifenberg 1927.
- Wehrmann M., *Die pommerschen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts*, „*Blätter für Kirchengeschichte Pommerns*” 3: 1929, s. 17–28.

RADOSŁAW PAWLIK

Księgozbiór kościoła parafialnego w Trzęsaczu w świetle akt wizytacji generalnej z 1594 roku

STRESZCZENIE

Księgozbiory parafialne były ważną pomocą w pracy duszpasterskiej i niewątpliwie świadczyły o kulturze intelektualnej duchowieństwa. Spośród kościołów wiejskich w synodzie kamieńskim największy księgozbiór posiadał kościół parafialny w Trzęsaczu (niem. Hoff). W świetle matrykuły i inwentarza sporządzonego podczas wizytacji generalnej synodu w 1594 r., w kościele było 10 ksiąg religijnych. Połowa z nich należała do średniowiecznej klasyki literatury religijnej (komentarze i objaśnienia biblijne, zbiór kazań, katolicki

mszał), a drugą część stanowiły pozycje będące wytworem wyznania luterńskiego.

Te ostatnie są reprezentowane przez niemieckojęzyczną Biblię, dzieła o charakterze normatywnym (porządki kościelne, agendy) i zbiory pism polemicznych wittenberskiego reformatora Martina Lutra. W parafii brakowało, bądź nie zostały wykazane protestanckie śpiewniki i katechizmy. Księgozbiór pod względem tematycznym tylko w pewnym zakresie spełniał wymogi nakładane przez władze kościelne na pastorów w kwestii wyposażenia w lektury niezbędne dla prowadzenia nauczania wiernych i funkcjonowania parafii.

SŁOWA KLUCZOWE: Reformacja, Trzęsacz (niem. Hoff), księgozbiory, wizytacje kościelne, książki liturgiczne, Kamień Pomorski, synod kamieński, kościoły wiejskie, parafie.

RADOSŁAW PAWLIK

Book collection of the parish church of Trzęsacz in the light of the general inspection records of 1594

SUMMARY

Parish book collections used to be an important aid to pastoral work and undoubtedly testified to the intellectual culture of the clergy. Among the village churches in the synod of Kamień Pomorski, the parish church of Trzęsacz (German. Hoff). According to the matriculation and inventory made during the general visitation of the synod in 1594, there were 10 religious books in the church. Half of these belonged to the medieval classics of religious literature (biblical commentaries and explanations, collections of sermons, a Catholic missal), and the other half were items that were the product of the Lutheran faith. The latter are represented by the German-language Bible, works of a normative nature (church orders, agendas) and collections of polemical writings by the Wittenberg reformer Martin Luther. The parish was missing or failed to present, Protestant hymn books and catechisms. In terms of content, the book collection only to a certain extent fulfilled the requirements imposed by the church authorities on pastors to be equipped with the necessary reading for the teaching of the faithful and the functioning of the parish.

KEYWORDS: Reformation, Trzęsacz (German Hoff), book collections, church visitations, liturgical books, Kamień Pomorski, Kamień Pomorski synod, village churches, parishes.